



TOMKA BÉLA

Fogyasztás a második világháború utáni Kelet-Közép-Európában: politikai meghatározók és transznacionális hatások*

Bár a fogyasztás mennyisége és minősége tekintetében a 20. század első évtizedeiben is számottevő változások mentek végbe Kelet-Közép-Európában, a régió fogyasztástörténetével foglalkozó kutatás figyelme inkább a század második felére irányul. Ennek oka egyrészt az, hogy ez a periódus hozta a fogyasztói társadalom érettebb formájának – vagy másként a tömegfogyasztói társadalomnak – a kialakulását Nyugat-Európában, ami önmagában is megköveteli az érdeklődést a kelet-közép-európai párhuzamok vagy éppen eltérések iránt. Továbbá a kommunista és a kapitalista rendszerek közötti versenyben kiemelkedő szerep jutott a fogyasztói igények kielégítése terén nyújtott teljesítményüknek, ami a fogyasztástörténetet az egész kommunista rendszer dinamikája és fennmaradása szempontjából is központi jelentőségű kutatási területté teszi.¹

A fogyasztási minták alakulása a második világháború után Kelet-Közép-Európában csak részben követte a tömegfogyasztói társadalom fejlődésének nyugat-európai tendenciáit. A fogyasztás szintje ugyan jelentősen emelkedett a század közepe utáni évtizedekben ezen társadalmakban is, de a nyugat-európai országok mögötti lemaradás már ebben a tekintetben is erősen jelentkezett: a fogyasztás még a korszak végére sem érte el azt a színvonalat, hogy a lakosság nagy része számára az alapvető szükségletek kielégítése után jelentős

* A tanulmány elkészítését az OTKA K119671 sz. pályázatának támogatása tette lehetővé.

¹ Merkel, Ina: *Utopie und Bedürfnis: Die Geschichte der Konsumkultur in der DDR*. Köln, 1999.; uő: *Consumer Culture in the GDR, or How the Struggle for Antimodernity was Lost on the Battleground of Consumer Culture*. In: Strasser, Susan – McGovern, Charles – Just, Matthias (eds.): *Getting and Spending: European and American Consumer Societies in the Twentieth Century*. New York, 1998. 167–185.; Zatlin, Jonathan R.: *Consuming Ideology: Socialist Consumerism and the Intershops, 1970–1989*. In: Hübner, Peter – Tenfelde, Klaus (eds.): *Arbeiter in der SBZ-DDR*. Essen, 1999. 555–572.; Reid, Susan E. – Crowley, David: *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe*. In: Reid, Susan E. – Crowley, David (eds.): *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe*. Oxford, 2000. 1–24.; Shevchenko, Olga: *In Case of Fire Emergency: Consumption, Security and the Meaning of Durables in a Transforming Society*. *Journal of Consumer Culture*, vol. 2. (2002) No. 2. 147–170.; Crew, David F. (ed.): *Consuming Germany in the Cold War: Consumption and National Identity in East and West Germany, 1949–1989*. Oxford, 2003.; Stitzel, Judd: *Fashioning Socialism: Clothing, Politics and Consumer Culture in East Germany*. Oxford, 2005.; Landsman, Mark: *Dictatorship and Demand: The Politics of Consumerism in East Germany*. Cambridge, Ma., 2005.; Merkel, Ina: *Im Widerspruch zum Ideal: Konsumpolitik in der DDR*. In: Haupt, Heinz-Gerhard – Torp, Claudius (eds.): *Die Konsumgesellschaft in Deutschland, 1890–1990*. Frankfurt/M., 2009. 289–304.

szabadon felhasználható jövedelem állt volna rendelkezésre a további igények fedezésére.² Sőt, Lengyelországban az 1980-as években egyenesen visszaesett a fogyasztás. A kelet-nyugati különbségeket ugyancsak jól mutatja a háztartások kiadásainak szerkezete: Kelet-Közép-Európában az élelmiszerek továbbra is domináltak ebben, s arányuk magas szinten állandósult az 1970-es és 1980-as években is.³ Mindazonáltal a fogyasztói társadalmaktól minőségi tekintetben láthatjuk a legjelentősebb eltéréseket a kelet-közép-európai régióban, különösen a fogyasztói választási lehetőségek erősen korlátozott voltát illetően.⁴

A fenti vonásokon kívül a kommunista országokban különös dinamika jellemezte a fogyasztás alakulását, s a változások determinánsai és a fogyasztás rendszerének szélesebb társadalmi következményei is sajátos jelleget öltöttek. Ezekre vonatkozóan két fő megközelítéssel találkozhatunk a fogyasztástörténeti szakirodalomban. Egyrészt a régebbi és újabb kutatásokban egyaránt hangsúlyosan megjelenik az, hogy a kommunista rendszerekben a fogyasztást elhanyagolták, mindenekelőtt azért, mert a döntéshozók számára a gazdasági növekedés jelent meg fő célként, s a fogyasztás javítását annak akadályának tekintették.⁵ Más kutatók szerint azonban ez a korai időszakra volt jellemző, mivel később a fogyasztáspolitikai megváltozott, s eltolódás következett be a fogyasztói társadalmakra jellemző igények kielégítésének irányába. Ez a váltás az egyes országokban hasonló időpontban, valamikor az 1950-es évek második felében történt, nem függetlenül a hruscsovi gazdaságpolitikai hangsúlyváltozásoktól. Az új politika lényegében a nyugati fogyasztói társadalmak fejlődési mintáit vette alapul – még ha nem is azok teljes utánzására törekedett. Különösen Magyarországgal kapcsolatban fogalmazódott meg, hogy az új kurzus idővel egyenesen egyfajta szocialista fogyasztói társadalom kialakulásához vezetett.⁶ Ez a fogyasztáspolitikai váltás –

² Janos, Andrew C.: *East Central Europe in the Modern World: The Politics of the Borderland from Pre- to Postcommunism*. Stanford, CA., 2000. 269–324.; Holešovský, Vaclav: *Personal Consumption in Czechoslovakia, Hungary, and Poland, 1950–1960: A Comparison*. *Slavic Review*, vol. 24. (1965) No. 4. 622–635.; Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség*. Budapest, 2011. 154–158.

³ Deaton, A. S.: *The Structure of Demand in Europe 1920–1970*. In: Cipolla, Carlo M. (ed.): *The Fontana Economic History of Europe: The Twentieth Century. Part One*. Glasgow, 1976. 107.; Corrigan, Peter: *The Sociology of Consumption*. London, 1997. 161.; *Consumption Trends and Prospects in Selected ECE Countries*. In: *Consumption patterns in the ECE-region: Long-Term Trends and Policy Issues*. *Economic Bulletin for Europe*, vol. 39. (1987) No. 2. 284.; Tomka: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség*, 116–132., 326–343.; Kovács Ilona: *Nemzetközi tendenciák a személyes fogyasztás alakulásában*. *Statistikai Szemle*, 62. évf. (1984) 7. sz. 702–723.; Kovács Ilona: *Fogyasztási szerkezetek nemzetközi összehasonlítása*. *Statistikai Szemle*, 65. évf. (1987) 10. sz. 975–992.

⁴ Kornai, János: *Economics of Shortage*. Amsterdam, 1980.; Kornai, János: *The Socialist System*. Princeton, 1992. 228–301.; Hrába, Joseph: *Consumer Shortages in Poland: Looking Beyond the Queue into a World of Making Do*. *Sociological Quarterly*, vol. 26. (1985) No. 3. 387–404.; Kemme, David M.: *The Chronic Shortage Model of Centrally Planned Economies*. *Soviet Studies*, vol. 41. (1989) No. 3. 345–364.; Mazurek, Małgorzata: *Keeping It Close to Home: Resourcefulness and Scarcity in Late Socialist and Postsocialist Poland*. In: Bren, Paulina – Neuburger, Mary (ed.): *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*. Oxford, 2012. 298–320.

⁵ de Grazia, Victoria: *Irresistible Empire: America's Advance Through Twentieth-Century Europe*. Cambridge, MA, 2005.; Verdery, Katherine: *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton, NJ, 1996. 25.

⁶ Havel, Václav: *The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central Eastern Europe*. Ed. by John Keane. London, 1985. 38.; Morawska, Ewa: *On Barriers to Pluralism in Pluralist Poland*. *Slavic Review*, vol. 47. (1988) No. 4. 627–41.; Berend, Iván T.: *Central and Eastern Europe, 1944–1993: Detour from the Periphery to the Periphery*. Cambridge, 1996. 148.; Żarnowski,

ahogy több kutató érvel – végül döntően hozzájárult a kommunista rendszerek bukásához, mivel azok a fogyasztói vágyak kielégítése terén nem versenyezhettek sikeresen a nyugati társadalmakkal.⁷

Eltérő interpretációk léteznek tehát a fogyasztási minták és a fogyasztáspolitikai kapcsolatának kelet-közép-európai alakulására vonatkozóan a 20. század második felében, de közös bennük az, hogy a fogyasztáspolitikának döntő szerepet tulajdonítanak a fogyasztás és a fogyasztói kultúra alakításában, míg Nyugat-Európában ez a hatás jóval kisebb volt. A fogyasztás változásait politikai döntések függvényének tartják: akár úgy, hogy a gazdaságpolitika mindvégig elhanyagolta a fogyasztók igényeit, akár pedig úgy, hogy idővel alkalmazkodott azokhoz. Továbbá a fogyasztás, illetve a fogyasztáspolitikai destabilizáló tényezőként jelenik meg Kelet-Közép-Európában, szemben a kontinens nyugati felével, ahol a fogyasztói társadalom kialakulása inkább stabilizálólag hatott a politikai folyamatokra.

Ezek az interpretációk a második világháború utáni Kelet-Közép-Európa fogyasztástörténetének fontos jellemzőit emelik ki, azonban több tekintetben finomításra szorulnak. Az alábbiakban a kelet-közép-európai kommunista társadalmak – Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország – fogyasztói kultúrájának sajátosságait vizsgálva egyrészt azt kívánjuk bizonyítani, hogy a fogyasztáspolitikai és általában a fogyasztási minták változása eltért a fentiekben leírt dinamikától. Másrészt amellet érvelünk, hogy a fogyasztáspolitikai szerepét is differenciáltan kell kezelni. A változások okai között a fogyasztáspolitikát nem tekinthetjük olyan teljesen autonóm tényezőnek, melynek döntésein múlott a fogyasztói igények kielégítésének mértéke az 1950-es évek második felének fordulata során, majd azon túl is. A fogyasztás romboló politikai hatásához sem egyszerűen a fogyasztáspolitikai következményei vezettek, hanem ennél összetettebb folyamatról van szó, melyben kitüntetett szerep jutott a transznacionális hatásoknak, különösen a fogyasztói aspirációk változásán keresztül.

Mint jeleztük, széles körben elterjedt az a vélemény, hogy a fogyasztói igények elhanyagolása a kommunista rendszerek egyik fontos sajátosságának tekinthető. Az erőforrások elosztása során a fogyasztás – különösen kezdetben – valóban háttérbe szorult az iparosítás igényei mögött. Ennek jelei egyértelműen láthatók a magas felhalmozási hányadban és a beruházások szerkezeti megoszlásában is.⁸ Túlzás azonban azt állítani, hogy a fogyasztás nem kapott figyelmet a politikai döntéshozók részéről. A fogyasztás növelése a kelet- és közép-európai kommunista rendszerekben fontos célkitűzésként szerepelt azok korai időszakától kezdve. A hivatalos diskurzusban mindez a dolgozók életszínvonalának növekedéseként jelent meg. A korabeli hivatalos marxista felfogásban az életszínvonal folyamatos emelkedése

Janusz: *East-Central Europe: a Periphery of 'Genuine Europe'?* Acta Poloniae Historica, vol. 82. (2000) 177.; Hammer, Ferenc: *A Gasoline Scented Sinbad: The Truck Driver as a Popular Hero in Socialist Hungary*. Cultural Studies, vol. 16. (2002) No. 1. 80–126.; Fehérvári, Krisztina: *Innocence Lost: Cinematic Representation of 1960s Consumption for 1990s Hungary*. Anthropology of East Europe Review, vol. 24. (2006) No. 2. 54–61.; Knapík, Jiří: *Czechoslovak Culture and Cinema, 1945–1960*. In: Karl, Lars – Skopal, Pavel (eds.): *Cinema in Service of the State: Perspectives on Film Culture in the GDR and Czechoslovakia, 1945–1960*. New York – Oxford, 2015. 58.

⁷ Merl, Stephen: *Staat und Konsum in der Zentralverwaltungswirtschaft*. In: Siegrist, Hannes – Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Europäische Konsumgeschichte, Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert)*. Frankfurt/M., 1997. 206–207.; Merkel: *Utopie und Bedürfnis*, id. mű.

⁸ Bauer Tamás: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. Budapest, 1981. 70.; Holešovský: *Personal Consumption in Czechoslovakia, Hungary, and Poland, 622–635*; Mieczkowski, Bogdan: *Personal and Social Consumption in Eastern Europe: Poland, Czechoslovakia, Hungary, and East Germany*. New York, 1975. 51–71.

egyenesen a szocializmus alapvető törvényszerűségének számított, amit rituálészerűen deklaráltak a pártvezetők fontosabb gazdaságpolitikai beszédeikben s párdokumentumokban.

Nem a politikai és gazdasági döntéshozók figyelme és szándéka hiányzott elsősorban az életszínvonal és a fogyasztás javításához, hanem már a kelet-közép-európai kommunista rendszerek korai időszakában s a későbbiekben is alapvető ellentmondásokkal kellett szembenézzen a gazdaságpolitika ezen a téren: az életszínvonal emelése és ezzel egyidejűleg a gazdasági növekedés gyorsítása – különösen a beruházások forszírozása révén – megoldhatatlan feladat elé állította a korabeli döntéshozókat. Ez a konfliktus végigkísérte a kommunista országok történetét, hiszen a gazdasági rendszer alapvető jellemzőiből fakadt. Az alacsony hatékonyság a magas szintű tőkefelhalmozással volt valamelyest ellensúlyozható, melyet elsősorban a fogyasztás rovására lehetett megvalósítani. A többi erőforrás – főként a munkaerő – nehéziparba koncentrációja hasonló okokból fakadt, s szintén érintette a fogyasztást.

A korai időszakban e konfliktus szimptomatikus feloldási kísérlete volt a tudományos fogyasztás koncepciója. A politikai és gazdasági vezetésben szerte a régióban élénken élt a fogyasztás tudományos alapelveken nyugvó megszervezésének gondolata. E Szovjetunióból importált elképzelés szerint létezik a fogyasztásnak egy ideális, tudományosan meghatározható modellje, mely kiterjed mind a fogyasztás mennyiségére, mind pedig összetételére, s mely így iránytűként szolgálhat a központi gazdasági tervezés számára az áru kínálat meghatározása során.⁹ Ez feleslegessé teszi a fogyasztók saját preferenciáin nyugvó választásait, s ezáltal tervezhetővé válik a fogyasztási cikkek előállítás is, valamint mindezzel erőforrásokat lehet megtakarítani. A központilag megállapított „fogyasztási terv” magától értetődően csak a legfontosabb naturális mutatókkal – négyzetméter, pár, kilogramm, liter, darab stb. – határozhatta meg a fogyasztást. Így a termékek minőségi jellemzőinek, valamint a választéknak nem jutott benne szerep. Az optimális fogyasztás tudományos meghatározáson alapuló megszervezésének gyakorlati megvalósítása sehol sem sikerült, s az 1960-as évektől háttérbe szorultak az ilyen törekvések. Ugyanakkor egészen a rendszerváltozásig megmaradtak a „fogyasztási terv” nyomai a gazdaságpolitikai dokumentumokban szerte a régióban.¹⁰

Az ellentmondások feloldására a tudományos fogyasztás koncepciójánál gyakorlatiasabb kezdeményezések is születtek minden kelet-közép-európai országban. A központilag irányított gazdaságok klasszikus, Kelet-Közép-Európában az 1950-es évek elején általánosan jellemző rendszere a későbbi évtizedekben jelentős változásokon ment keresztül. A fogyasztói igények jobb kielégítése az 1950-es évek közepétől vissza-visszatérően a tervezők egyik fontos céljává vált a térségben. A gazdasági reformtörekvések több országban részben éppen az áruk és szolgáltatások minőségének, az áruválasztéknak a javítását célozták. Ez a választóvonal a Szovjetunió esetében volt a legélesebb, de a kelet-közép-európai országokban is eltolódás látható.

Az egyes kelet-közép-európai országok politikai vezetésének és azok politikai irányvonalának változásától függően a fogyasztás és az áruválaszték bővítése eltérő hangsúlyokat kapott. Így Lengyelországban és Magyarországon a fogyasztásorientáció már az 1956-os megmozdulások után erősödött. Az 1960-as évek közepén átfogó reformokat Csehszlovákiában

⁹ Ozherel'ev, O.: *The Interrelationship between Production and the Needs of Society under Socialism*. Problems of Economics, vol. 17. (1975) No. 12. 3–16.; Weitzman, Phillip: *Soviet Long-Term Consumption Planning: Distribution According to Rational Need*. Soviet Studies, vol. 26. (1974) No. 3. 305–321.

¹⁰ Kozminski, Andrzej K.: *Consumers in Transition from the Centrally Planned Economy to the Market Economy*. Journal of Consumer Policy, vol. 14. (1992) No. 4. 352–354.

és Magyarországon terveztek, de végül csak az utóbbiban valósultak meg, s néhány évvel később részben ott is visszavonták őket. Mindenesetre az 1968-as gazdaságirányítási reform nyomán Magyarországon számos, korábban a szocializmus fontos értékének tekintett cél – mint az árstabilitás vagy az egyenlő jövedelemmegoszlás – feladásának árán kétségkívül jelentősen sikerült növelni a fogyasztási lehetőségeket. A reformok említett részleges vagy teljes visszavonása nem jelentette a fogyasztás mérséklődését – ellenkezőleg, a fogyasztás szintje ezekben az országokban is tovább javult az 1970-es években. Ellenben a reformok lefékeződése akadályozta a termékek választékának és minőségének további jelentős javítását.

A sztálinizmus lezárulta után a fogyasztás rehabilitációja nemcsak a termelési célokban, hanem a nyilvánosságban is előrehaladt. Az áruk minősége, az új termékek, a divat és hasonló témák mind gyakrabban szerepeltek a médiában. A politikai vezetés ezekben az országokban implicit módon elfogadta azt, hogy a nyugati fogyasztási minták szolgáltak modellként, s lehetővé kívánták tenni a lakosság számára, hogy átvegye azt vagy legalábbis annak több elemét. Az 1960-as évek elején a propaganda még a nyugati országok életszínvonalának belátható időn belüli utoléréséről beszélt – rendszerint két évtizedre tették az ehhez szükséges időt. Később már nem jelöltek meg ilyen konkrét céldátumokat, de a fogyasztói igényekre jobban figyelő gazdaságpolitikával azt a reményt akarták táplálni, hogy a jövőben az átlagember számára is elérhetővé válnak a nyugati fogyasztói társadalmak fontos vívmányai.

Vagyis a fogyasztás elhanyagolása a kelet-közép-európai kommunista rendszerek korai éveire volt jellemző, s akkor sem minden tekintetben látjuk ezt. A hivatalos nyilvánosságban az életszínvonal növelése az 1950-es évek végétől még hangsúlyosabban megjelent, sőt – a szociális biztonság növelése mellett – a legfontosabb deklarált célként szerepelt. Vagyis a vizsgált korszak valóban nem tekinthető homogénnek ebből a szempontból.¹¹

Az azonban szintén kétséges, hogy célszerű-e a fogyasztáspolitikai változásait a régió egészét illetően úgy felfognunk, mint eltolódást a fogyasztás elhanyagolása jellemezte politikától a fogyasztói igények jobb kielégítéséig. Ilyen – többé-kevésbé lineáris – pálya leginkább Magyarország vagy az itt nem tárgyalt NDK esetében fedezhető fel, de több más kommunista országban – mint Lengyelország és Csehszlovákia – nem látható ez a dinamika.

Az 1950-es évek közepétől, végétől fontos változások indultak meg a régióban, melyek mindenekelőtt az említett gazdaságirányítási reformokban öltöttek testet. Ugyanakkor a piaci reformok említett teljes vagy részleges visszavonása is mutatta, hogy a gazdasági és politikai irányítás mindegyik országban továbbra is felemásan viszonyult a fogyasztói igényekhez. Szintén jelezte ezt a fogyasztás ellentmondásos megjelenése a sajtóban és a hivatalos nyilvánosság más fórumain.¹² Egyfelől nyilvánvaló volt ugyanis, hogy az áruellátás javítása nélkülözhetetlen a politikai stabilitás érdekében. A rendszer nem mondhatott le a fogyasztási célok hangsúlyozásáról, melyek – mint láttuk – rendszerint a jövőre vonatkozó ígérek formáját öltötték.¹³ Az áruellátás javítása azonban gyakran mint koncesszió, azaz olyan engedmény jelent meg a döntéshozók számára, mint amelyet a kevésbé öntudatos és elkötelezett rétegek számára tenni szükséges az igazi célok – különösen a beruházások növelése révén a

¹¹ Adams, Bradley: *Buying Time: Consumption and Political Legitimization in Late-Communist Czechoslovakia*. In: Tismaneanu, Vladimir – Iacob, Bogdan C. (eds.): *The End and the Beginning: The Revolutions of 1989 and the Resurgence of History*. New York – Budapest, 2012. 399–421.

¹² Valuch Tibor: *A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben*. In: uő: *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2006. 222–252.

¹³ Merl: *Staat und Konsum in der Zentralverwaltungswirtschaft*, 206–213.

gazdasági fejlődés gyorsítása – kárára. A fogyasztás tehát ebben a felfogásban csak bizonyos korlátok között volt összeegyeztethető a szocializmus fontos céljaival.

A politikai vezetés a fogyasztói vágyakat – különösen az 1950-es években és az 1960-as évek elején – szerte a régióban veszélyesnek bélyegezte, mivel attól tartott, hogy a kispolgári attitűdök a munkásosztályra is áttérjednek.¹⁴ A korai munkásmozgalom aszketizmusát, a fogyasztástól való idegenkedését visszhangozták a sajtóban fel-fellángoló viták, melyek a magasabb rendű emberi tevékenységeket, főként a közösségi cselekvést féltették a fogyasztói mentalitás térhódításától. Ilyen volt Magyarországon az 1961-ben az Új Írás című folyóiratban indult úgynevezett fridzsiderszocializmus-vita, melynek kiindulópontja a rendszer egyik kvázi-hivatalos költőjének számító Váci Mihály aggódó, a társadalmat az anyagi szempontok túlzott előtérbe kerülésétől óvó megszólalása volt.¹⁵ Később az ilyen vélemények háttérbe szorultak, de nem tűntek el: Magyarországon hivatalos és félhivatalos álláspontot tükröző kiadványokban még az 1970-es években is veszélyként ábrázolták a „nyugatról importált »fogyasztói társadalom« típusú életideál-torzulást”, vagy azt, hogy – mint egy vonatkozó publikációban megjelent – „a szocialista társadalom pórusaiban utóvirágzásnak indult a kispolgárság »felső« (közkeletű kifejezéssel élve »nagymenő«) rétegei életmódjának kisugárzása a dolgozó rétegekre”.¹⁶

A fogyasztásorientáció tekintetében a kelet-közép-európai kommunista rendszerek folyamatos ellentmondások között működtek. Ezek elsősorban a gazdasági rendszer sajátosságaira vezethetők vissza, mint annak alacsony hatékonysága és – ettől nehezen elválaszthatóan – a széles körű, a fogyasztási cikkekre és szolgáltatásokra is kiterjedő hiány. Ezek a problémák azért váltak súlyossá, mert – mint erről később még szó lesz – a nyugati országok demonstrációs hatása egyre inkább érvényesült. Emellett kétségtávolú ideológiai okai is voltak az ellentmondásoknak, mint a korai marxizmusig visszanyúló egalitáriánus vízió és fogyasztói aszketizmus, valamint a napi gyakorlat szülte differenciálási igény közötti konfliktusok. Ezek a belső konfliktusok megakadályozták azt, hogy a fogyasztásorientáció akadálytalanul érvényesülhessen és kiteljesedhessen, s ezért sem tekinthetjük még az 1950-es évek végétől sem lineárisnak a szocialista fogyasztói társadalom felé haladást.

Sokkal inkább visszaesésekkel terhelt folyamatot látunk, sőt Lengyelországban egyenesen ciklikus mozgást figyelhetünk meg. Bogdan Mieczkowski szerint a második világháború utáni Lengyelországban a fogyasztás növekedése és a kommunista párt hatalma között fordított viszony volt. A kommunista vezetés hagyományos politikája a termelőeszközök – mint a gépek és más ipari berendezések – előállítását, valamint a beruházások növelését szorgalmazta. Ez a politika azonban a fogyasztók elégedetlenségét eredményezte, melynek jó példáit jelenti az 1970-es mozmozdulások Gdańskban, a sztrájkok 1976-ban Radomban s a munkások mozgalmai 1980-ban ismét Gdańskban. Ezen események mindegyike esetében a közvetlen kiváltó ok a fogyasztói árak – s különösen az élelmiszerárak – hirtelen és drámai emelése volt: 1970-ben egyebek között a húsárak emelkedtek 18%-kal, a sajtóké 25%-kal, 1976-ban a vaj és a sajt ára 50%-kal, a húsárak 69%-kal, a cukoré 100%-kal, 1980-ban ismét csak

¹⁴ Bren, Paulina: *Mirror, Mirror, on the Wall ... Is the West the Fairest of Them All? Czechoslovak normalization and its (dis)contents*. Kritika, 9 évf. (2008) 4. sz. 846–847.; Dombos, Tamás – Pellandini-Simany, Lena: *Kids, Cars, or Cashews?* In: Bren–Neuburger: *Communism Unwrapped*, 335.

¹⁵ Tyekvicska Árpád: *Fridzsider szocializmus*. In: Révész Sándor (szerk.): *Beszélő évek, 1957–1968. A Kádár-korszak története. I. rész*. Budapest, 2000. 260–263.

¹⁶ Kozma Ferenc: *Jólét szocialista módon*. Budapest, 1979. 102., 99–100.

a húsarak 60%-kal.¹⁷ Összességében tehát a kommunista párt uralmának gyengülése a fogyasztás javulásával járt, míg a hatalmi stabilizáció a beruházásokat és a termelési eszközök előállítását preferáló hagyományos gazdaságpolitika ismételt bevezetését hozta. Mieczkowski egyenesen azt állítja, hogy a fogyasztás és az ahhoz kapcsolódó küzdelmek a társadalmi változás legfontosabb tényezőjét jelentették, s hosszú távon döntően hozzájárultak a kommunista rendszer átalakulásához.¹⁸

A fogyasztáspolitikai és a fogyasztás több jellemzőjének gyakori, esetenként ciklikus változása önmagában is fokozta az állampolgári elégedetlenséget az érintett társadalmakban. Mint láttuk, a kelet-közép-európai fogyasztástörténeti szakirodalomban is hangsúlyosan megjelenik az, hogy e társadalmak sajátos vonásává vált a fogyasztás politikailag romboló hatása.

A következőkben azt vizsgáljuk, hogy miért alakult ki a fogyasztásnak ez a politikailag destruktív dinamikája a kelet-közép-európai kommunista rendszerekben, s miért vált az a rendszerváltozás egyik fontos kiindulópontjává. Amellett érvelünk, hogy a fogyasztás és a politika szoros összefonódása fontos tényező ennek magyarázata során. Ugyanakkor nem egyszerűen a fogyasztás elhanyagolása, alacsony gazdaságpolitikai prioritása, de nem is az idővel megjelenő fogyasztásorientáció volt az oka annak, hogy a fogyasztók elégedetlensége fokozódott, vagyis nem csak a politikai tényezők álltak e mögött. Ugyanilyen fontos szerephez jutottak gazdasági és társadalmi tényezők is, melyeket az aspirációk változásán keresztül lehet a legmeggyőzőbben ábrázolni.

Kétségtelen a fogyasztáspolitikai kiemelkedő jelentősége a fogyasztási minták s a fogyasztói kultúra alakításában a második világháború utáni Kelet-Közép-Európában. Mint az eddigiekből is kitűnt, ezek az országok a fogyasztáspolitikában több szempontból eltérő utat követtek, de a fogyasztás erős átpolitizáltsága a régió kommunista rendszereinek közös vonása volt.¹⁹ Ennek alapvető oka az volt, hogy az államosítások, az ár-, bér- és más szabályozások révén az állam mindenre kiterjedő felelősséget vállalt a lakosság anyagi javakkal való ellátásáért ezekben az országokban. Emiatt a lakosság számára az árak és a fogyasztás szempontjából más releváns tényezők úgy jelentek meg, mint amelyek megváltoztatása egyszerűen politikai döntés kérdése. A fogyasztás átpolitizáltsága emellett a hivatalos ideológiából is következett. A rezsimek fontos üzenete volt, hogy a dolgozók életszínvonala folyamatosan emelkedik. Mindez növelte a fogyasztói aspirációkat, de a minőségi javak és szolgáltatások hiánya nyilvánvalóan frusztrálta a fogyasztókat.²⁰ A fogyasztás azért is átpolitizálódott, mert a „szükséglet” fogalmának meghatározása tekintetében sem volt konszenzus. A szükségletek vagy legalábbis az alapvető szükségletek meghatározását jórészt a szocialista állam vindikálta magának, mégpedig olyan politikai elvek felhasználásával, mint az egalitarianizmus.

¹⁷ Wróbel, Piotr: *Historical Dictionary of Poland, 1945–1996*. London – New York, 2014. 72.; Ash, Timothy Garton: *The Polish Revolution: Solidarity*. New Haven, 2002. 41–72.; Lamentowicz, Wojciech: *Adaptation through Political Crises in Post-War Poland*. *Journal of Peace Research*, vol. 19. (1982) No. 2. 117–131.; Ekiert, Grzegorz: *The State against Society: Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe*. Princeton, 1996. 222–256.

¹⁸ Mieczkowski, Bogdan: *The Relationship between Changes in Consumption and Politics in Poland*. *Soviet Studies*, vol. 40. (1978) No. 2. 262–269.; Mieczkowski: *Personal and Social Consumption in Eastern Europe*, id. mű.

¹⁹ Fehérváry, Krisztina: *Goods and States: The Political Logic of State-Socialist Material Culture*. *Comparative Studies in Society and History*, vol. 51. (2009) No. 2. 432.; Verdery: *What Was Socialism and What Comes Next?* 19–38.

²⁰ Verdery: *What Was Socialism and What Comes Next?* 28.; Fehérváry: *Goods and States*, 432.

A politika befolyása mindenekelőtt a javak elosztásában érvényesült. Az uralkodó, hivatalosan deklarált elv a „mindenkinek teljesítménye szerint” volt, vagyis a munkateljesítmény dominált a fogyasztásban. Ennek a megfontolásnak a tényleges érvényesülése mindazonáltal nem volt magától értetődő. A teljesítmény mérése csak a munkaerőpiacon keresztül volt lehetséges, mely nyilvánvalóan torzította az elv megvalósulását. Ráadásul egyes társadalmi csoportok privilegizált helyzetben voltak, s a politikai érdekek és a hatalmi hierarchiában elfoglalt hely is befolyásolta a javakból való részesedést. Ugyancsak jelentős befolyással bírt a társadalmi egyenlőség elve, mely nyilvánvaló konfliktusban volt az előzőleg említett meritokratikus elosztási megfontolásokkal. Annyiban azonban érvényesült az egyenlőség elképzelése, hogy a nagy jövedelemkülönbségeket elfogadhatatlannak tartotta a hivatalos ideológia, s ennek megfelelően igyekeztek ezek kialakulását megakadályozni.

A fogyasztás és a politika szoros kapcsolata más tekintetben is megjelent. A kommunista rendszereknek ugyan nem sikerült megfelelően kielégíteniük a fogyasztói igényeket, de ez nem akadályozta meg őket abban, hogy kormányaik a fogyasztást felhasználják a pártállam politikai céljainak elérésére. A politika és a fogyasztás kapcsolata konfliktusokat teremtett, de ugyanakkor szolgálta is a kommunista pártok hatalmát, hiszen a konfliktusok megoldása vagy enyhítése – fizetésemelés egyes csoportoknak vagy az ellátás javítása bizonyos területeken – szintén csak onnan érkezhettek.

A lakosság oldaláról szemlélve az így kialakult rendszert azt láthatjuk, hogy a fogyasztás az átlagpolgár számára a szélesebb politikai sérelmek és a rendszer kritikájának fókuszába került ezekben a társadalmakban, ahol a közvélemény és a civil társadalom elnyomás alatt állt, s a politikai bírálatokat nem engedték megjelenni. A fogyasztás több tekintetben a polgári jogok és a politikai ellenzékiesség pótlékává vált, s forró, nagy figyelmet kiváltó és átpolitizált területté vált Kelet-Közép-Európában az 1950-es évektől.²¹

A rendszert egészében nem lehetett bírálni, de a durva bolti eladókat vagy a rossz minőségű kabátokat igen. A sztálinista rendszerek bukása után a sajtóban rendszeresen és nagy számban közöltek glosszákat, olvasói leveleket és más cikkeket szerte a régióban, melyek a fogyasztók ilyen sérelmeit taglalták. A fogyasztás nagy jelentőségű volt a politikai gyakorlat és a lakosság számára, mivel a rendszerek ezen a téren sokkal inkább hajlottak a kompromisszumra, mint a politikai hatalomhoz közvetlenül kötődő területeken – például a sajtószabadság terén. A fogyasztók közvetlen érdekvédelmére Lengyelországban 1981-ben fogyasztói mozgalom is létrejött (*Federacja Konsumentów*), s Magyarországon is voltak hasonló törekvések, fogyasztóvédelmi folyóirat is megjelent „Nagyító” címmel.²² Ezért a magasabb szintű fogyasztás akadályát sokkal inkább gazdasági, mint politikai kényszerek jelentették.

A fogyasztás közvetlen kapcsolatot teremtett a politika és a mindennapi élet között is. A fogyasztás, illetve az életszínvonal emelésének hangsúlyosabb megjelenése a politikai célok között az 1950-es évek végétől azt jelentette, hogy a fogyasztás a politikai elégedetlenség kifejezésének területévé is vált. Ez érvényesült a sajátos, úgynevezett hivalkodó fogyasztás esetében is, amikor bizonyos termékek fogyasztása – mint például a farmernadrág viselése – sajátos, akár politikai üzeneteket is hordozott. A női munkások gyakran kombinálták osztály-, fogyasztói és nemi identitásukat. A régióban mindvégig domináns tradicionális családi munkamegosztásban a napi bevásárlás többnyire a nők feladata volt, így különösen ők

²¹ Mazurek, Malgorzata – Hilton, Matthew: *Consumerism, Solidarity and Communism: Consumer Protection and the Consumer Movement in Poland*. *Journal of Contemporary History*, vol. 42. (2007) No. 2. 316.

²² Mazurek–Hilton: *Consumerism, Solidarity and Communism*, 317.

konfrontálódtak rendszeresen a sorban állással és a hiányokkal, ők élték meg a fogyasztáshoz kapcsolódó frusztráció jelentős részét.²³

A fentiekben leírt fogyasztáspolitikai veszélyt jelentett a kommunista rendszerek stabilizálására, azonban önmagában nem eredményezte az említett destruktív potenciált. Az 1960-as évektől az életszínvonal már elérte azt a szintet Kelet-Közép-Európában, hogy a lakosság nagyobb része kielégíthette alapvető szükségleteit, majd a következő évtizedben fokozatosan a kevésbé alapvető áruk és szolgáltatások is elérhetőbbé váltak. Ennek ellenére a lakosság fogyasztással való elégedettsége nem nőtt, az 1980-as években pedig egyenesen csökkent.²⁴ Ez főként azzal magyarázható, hogy az életszínvonal ugyan összességében emelkedett, de annál gyorsabban fokozódtak a lakosság ezzel kapcsolatos aspirációi, vagyis szélesedett a kettő közötti szakadék.²⁵

Az aspirációk és a tényleges fogyasztás közötti rés növekedése több okra vezethető vissza. Az alapját a kelet-közép-európai és a fejlett ipari államok, különösen a nyugat-európai országok között a fogyasztás terén kialakuló divergencia jelentette. Nem egyszerűen gazdaságilag maradtak le mindinkább a kommunista országok Nyugat-Európa mögött, hanem a magas felhalmozási ráta, a beruházások sajátos belső szerkezete következtében a fogyasztás terén még inkább fokozódott a hátrányuk.²⁶

A fogyasztás növekedésével s az alapvető szükségletek kielégítésével a lakosság új, differenciáltabb igényei jelentek meg. A jó minőségű, divatos ruházat, lakásfelszerelés, külföldi utazás és más hasonló, magas színvonalú árucikkek és szolgáltatások mind ezek közé tartoztak. A központi irányítás alatt működő vállalatok azonban tömegáruk előállítását preferálták, s nem tudták biztosítani az előbbieket elfogadható kínálatát. A növekvő szakadék fontos magyarázata tehát az, hogy a gazdasági fejlődéssel átalakuló, differenciálódó szükségletek növekvő igényeket támasztottak a központilag irányított gazdaság felé, melyeknek az belső korlátjaiból adódóan nem tudott megfelelni.

A nagyban növekvő fogyasztói aspirációk további jelentős oka volt az, hogy a javak és szolgáltatások hiánya hatott a lakosság értékvilágára is. Általános tendenciaként jellemző volt az anyagi szükségletek és igények kielégítésének előtérbe kerülése más igényekkel szemben, ami megfelelt a szükségletek kielégítése ismert Maslow-i hierarchiájának. Ez különösen jellemző volt a kelet-közép-európai kommunista társadalmak kezdeti időszakában, amikor egyrészt a háborús újjáépítés és a gyors iparosítás nagy erőforrásokat vont el a fogyasztástól, másrészt az új gazdasági rendszer következményei már teljes egészében érvényesültek. De szintén erősen jelentkezett ez a tendencia a késői kommunista időszak válságos szakaszaiban is, mint például a politikai és gazdasági válság által egyaránt érintett Lengyelországban az 1980-as években, a korábbiánál rosszabb áruellátás és a jegyrendszer idején. A materialista értékorientáció szívósságához hozzájárult a diktatórikus hatalomgyakorlás is, mely akadályozta az alternatív életformák terjedését s ezzel a nem-materiális vagy a posztmaterialista értékvilág diffúzióját.

²³ Kenney, Padraic: *The Gender of Resistance in Communist Poland*. *American Historical Review*, vol. 104. (1999) No. 2. 399–425.

²⁴ Inglehart, Ronald – Basanez, Miguel – Romero, Alejandro: *Human Values and Beliefs: A Cross-Cultural Sourcebook*. Ann Arbor, 1998.

²⁵ Az aspirációk hatására más vonatkozásban lásd: Easterlin, Richard A.: *The Economics and Sociology of Fertility: A Synthesis*. In: Tilly, Charles (ed.): *Historical Studies of Changing Fertility*. Princeton, 2015. 57–133.; Easterlin, Richard A.: *The Worldwide Standard of Living since 1800*. *Journal of Economic Perspectives*, vol. 14. (2000) No. 1. 7–26.

²⁶ A divergenciákra lásd: Tomka: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség*, 177–179.

A fogyasztói célok előtérbe kerülését segítette a kommunista ideológia és a rendszerek idővel egyre nyilvánvalóbbá váló kudarca. Egyrészt az ideológia egalitáriánus üzenetei hozzájárultak a fogyasztási aspirációk fokozódásához – természetesen különösen az alacsonyabb képzettségű és jövedelmű rétegekben. A társadalmi egyenlőség mint érték és cél hangsúlyozása ugyan idővel halványult, de nem tűnt el, s maradandó nyomokat hagyott ezen társadalmi csoportok saját elérhető életszínvonalukról alkotott elképzeléseiben. Másrészt az ideológia ugyan mindvégig hangsúlyozta a közösségi célok elsődlegességét, de ezek a társadalmi önszerveződést akadályozó, a centralizációt minden tekintetben előtérbe helyező diktatórikus gyakorlatban egyre inkább háttérbe szorultak és hiteltelenedtek.

A fogyasztás mindennapi gyakorlatában is erős hatása volt az ideológia materializmusának. A társadalmi célok között kitüntetett szerepet kaptak a termelés növelésére, az életszínvonal javítására vonatkozó elképzelések, melyek rendszerint hosszú távú ígéretek formáját öltötték. A hruscsovi időszakban nemcsak általánosságban volt szó a Nyugat gazdasági utoléréséről, hanem – mint korábban erről szó volt – konkrét céldátumokat is megjelöltek. Propagandaanyagok tömege hirdette, hogy erre az időpontra igen magas életszínvonalat érnek el az európai kommunista országok, ami például lehetővé teszi a legtöbb alapvető szolgáltatás és sok áru ingyenessé tételét is. Idővel mindinkább nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a rendszerek nem tudják teljesíteni saját ígéreteiket. Ráadásul elbuktak azok a nagyobb átalakításukat célzó forradalmi vagy reformkísérletek is, melyek a jövőben reményt adhattak volna a lakosság szükségleteinek magasabb színvonalú kielégítésére. Az 1970-es évektől a rezsimok erőfeszítései már sokkal inkább a túlélésre s nem hosszú távú történelmi küldetésük beteljesítésére irányultak. A politikát eluraló pragmatizmus nemcsak az eredeti társadalomátalakítási célok feladásának implicit beismerését jelentette, de a nyugati fogyasztói társadalmak utolérésének reménytelenségét is. Az ideológiai vákuum mellett értékválság alakult ki, mely szintén ösztönözte a fogyasztói attitűdök előtérbe kerülését a lakosság körében.

Az aspirációk alakulásában elsőrangú szerepe volt a nyugati társadalmak növekvő demonstrációs hatásainak. A kelet-közép-európai országokban a sztálinizmus végével fokozatosan mérséklődött az elszigeteltség, s a lakosság mind több információhoz jutott a nyugati fogyasztói társadalmakról. A turisztikai kapcsolatok, a filmek és újságok, de különösen a Kelet-Közép-Európába eljutó nyugati termékek – a gépkocsiktól a ruházatig – mind-mind közvetítői voltak ezeknek az információknak. A „nyugati mágneses mező” hatása különösen érvényesült a Nyugathoz közel elhelyezkedő s az 1960-as évektől politikailag-gazdaságilag nyitottabbá váló országok – mint Magyarország és Lengyelország – esetében.

A generációváltások szintén jelentősen hatottak a fogyasztói aspirációk alakulására. Bár az életkor szintén a fogyasztást jelentősen befolyásoló tényező, az eddigi kutatás nem megfelelően vette figyelembe azt, hogy a generációváltások miként hatottak a fogyasztási mintákra Kelet-Közép-Európában, jóllehet ezek az aspektusok jelentősek a fogyasztás államszocializmus alatti szerepének és a rendszerek általános dinamikájának megértése szempontjából.

Az 1960-as években a kelet-közép-európai országokban a fiatalok olyan új csoportja jelent meg, amely az előző generációnál nagyobb figyelmet fordított a fogyasztásra. Tagjai kiemelten törekedtek a divat követésére, hogy ezáltal is kifejezzék új és sajátos ifjúsági kultúrájukat, másrészt azon termékek megszerzésére, melyek autonómiát és mobilitást biztosítottak számukra.²⁷ Ez – hasonlóan nyugati társaikhoz – megnyilvánult olyan termékek vásár-

²⁷ Wallace, Claire – Kovacheva, Sijka: *Youth Cultures and Consumption in Eastern and Western Europe: An Overview*. Youth and Society, vol. 28. (1996) No. 2. 189–214.; Pospíšil, Filip: *Youth*

lásában, mint a motorkerékpár, hanglezem, tranzisztoros rádió vagy magnetofon, és a sajátos szórakozási igényekben is (például rock-koncertek).²⁸ Így az 1960-as években húszas életéveiben járó generáció jóval távolabb került fogyasztási gyakorlatában az aszkétikus kommunista fogyasztási ideáltól, mint szüleik generációja.²⁹

A kétségkívül létező nyugati párhuzamok nem leplezhetik el a lényeges eltéréseket Kelet-Közép-Európa és Nyugat-Európa között az értékváltozások terén, melyek szintén erősítették a fogyasztói aspirációkat. A generációváltások eltérő módon mentek végbe ezekben a régiókban a fogyasztói preferenciák érvényesülése tekintetében.

A háború utáni Nyugat-Európában a fiatalabb korosztályokban a posztmaterialista értékorientáció felé való eltolódás figyelhető meg, ami elsősorban a növekvő anyagi jólétből és anyagi biztonságból származott.³⁰ Kelet-Közép-Európában ellenben nem jelentkezett a posztmaterializmus térhódítása. Sőt, több tekintetben ezzel ellentétes értékváltozások láthatók, melyek az anyagi értékek és a fogyasztás felértékelődését jelentették. Erre vonatkozóan mindazonáltal nem állnak rendelkezésre átfogó empirikus vizsgálatok, így csak résztanulmányokra alapozhatunk. Az egyik ilyen eredmény szerint a kommunista országokban a fogyasztók különösen erős ösztönzőkkel rendelkeztek az anyagi javak megszerzésére, mivel itt a luxuscikkek fogyasztása nagyobb társadalmi státusznövekedéssel járt, mint a korabeli európai kapitalista országokban.³¹

Fontos oka volt ennek az, hogy a háború után született fiatal generációk sajátos életformájukat vagy legalábbis annak egyes elemeit nem tudták úgy megőrizni és továbbvinni, valamint társadalmilag dominánssá tenni, mint nyugat-európai társaik. Egyrészt jóval kisebb volt a posztmaterialista értékeket elsősorban hordozó városi középréteg.³² Másrészt mihelyt elérték húszas életéveik közepét, szinte univerzálisan megházasodtak, s fogyasztási magatartásuk is alapvetően megváltozott. A lakásszerzés, a család ellátása teljesen felemésztette jövedelmüket és idejüket. Ennél is nagyobb törés következett be anyagi helyzetükben később, már a század végén és az ezredforduló után: a transzformációs válság mindenütt érintette az életszínvonalat, s a nyugdíjak a bérek jóval kisebb arányát tették ki szerte a régióban, mint a Nyugat-Európában jellemző színvonal.

A kelet-közép-európai országokban a hosszú távú értékváltozásokban tehát nem az anyagi biztonság javulása játszotta a fő szerepet. Az anyagi gyarapodás, a fogyasztás javulása nem volt olyan mértékű, s különösen nem volt olyan kiszámítható, mint Európa nyugati felének fogyasztói társadalmaiban. A lakosság – mindinkább látva a nyugati életszínvonalról való lemaradást – eleve másként élte meg annak növekedését, s maga is erősen relatív javulásként értékelte azt.

Ezzel szemben a politikai tényezők nagyobb szerepet kaptak a régióban az értékvilág formálódásában. A politikai kataklizmák – mint a sikertelen átalakítási kísérletek 1956-ban vagy 1968-ban – a lakosságot a közéleti aktivitástól az anyagi célok irányába lökték. Ez – az

cultures and the disciplining of Czechoslovak youth in the 1960s. Social History, vol. 37. (2012) No. 4. 488–493.

²⁸ Merkel, Ina: *Working People and Consumption Under Really-Existing Socialism: Perspectives from the German Democratic Republic*. International Labor and Working-Class History, vol. 55. (1999) 104.

²⁹ Pospíšil: *Youth cultures and the disciplining of Czechoslovak youth*, 477–500.

³⁰ Inglehart, Ronald: *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, 1990.

³¹ de Graaf, Nan Dirk: *Distinction by consumption in Czechoslovakia, Hungary, and the Netherlands*. European Sociological Review, vol. 7. (1991) No. 3. 272.

³² Sulek, Antoni: *Changes in the Life Values of Polish Youth: Study Results, Observations, Speculations*. Youth and Society, vol. 17. (1985) No. 1. 3–24.

említett szűkösségen és annak a lakosságban meglévő erős tudatán túl – önmagában is nehezítette vagy egyenesen megakadályozta a posztmaterialista értékorientációk térhódítását. Míg a korai generációk politikai elégedetlenségüket közvetlenül jelenítették meg, addig később a fogyasztás vált a rendszerrel való szembenállás vagy legalábbis az elhatárolódás és a közömbösség kifejezésének fontos terepévé. Ez megmutatkozott a hivatkozott fogyasztás említett, sajátos formáiban is.

Tanulmányunkban amellett érveltünk, hogy a fogyasztói szempontok elhanyagolása nem általánosan és az egész korszakra jellemzően jelentkezett a kelet-közép-európai kommunista rendszerekben, mint azt a fogyasztástörténeti irodalom jelentős része feltételezi.³³ A fogyasztás kezdetektől nagy figyelmet kapott a rendszerek önábrázolásában, s az 1950-es évek második felétől minden térségbeli országban jelentős erőfeszítéseket tettek a fogyasztói igények jobb kielégítése érdekében.

Ezért sem célszerű az egész kommunista időszakot homogén fogyasztástörténeti periódusnak tekinteni, jóllehet vannak mindvégig megfigyelhető intézményi azonosságok ezekben a rendszerekben, mint a hiánygazdaság alapját jelentő központi gazdaságirányítás. A kontinuitás hangsúlyozása elfedi a kommunista országok fogyasztástörténetének azon tényezőit, melyek végül a rendszerek dezintegrációjához vezettek. Az sem tűnik azonban meggyőzőnek, hogy az 1950-es évek második felét követő évtizedekben lineáris fejlődést feltételezünk, melynek során a fogyasztáspolitikát a fogyasztói igényeket mindinkább figyelembe vette. Több kelet-közép-európai országban nem egy, hanem jó néhány törés látható a fogyasztáspolitikában és általában a fogyasztás rendszerének alakulásában.

A politika nagy szerepe a fogyasztási minták és kultúra alakításában a régió fogyasztástörténetének egyik jelentős sajátossága volt a második világháború utáni mintegy négy évtizedben, de a változások okai között a fogyasztáspolitikát nem tekinthetjük autonóm tényezőnek. A fogyasztás determinánsai között a fogyasztáspolitikát mellett a gazdasági és társadalmi faktoroknak is megfelelő helyet kell kapniuk. A fogyasztáspolitikát mozgásteret korántsem volt olyan nagy, mint azt több kutatás sugallja, ezért a fordulat sem lehetett olyan radikális az 1950-es években vagy máskor.

A fogyasztói aspirációk és a valós lehetőségek közötti távoluló szakadék volt az a legfontosabb tényező, mely a fogyasztáspolitikát alakítását megszabta. A fogyasztás színvonala összességében javult az 1950 utáni évtizedekben, a fogyasztók elégedettsége azonban nem nőtt ezzel párhuzamosan, sőt a korszak vége felé egyenesen csökkent. Az aspirációk gyors növekedésének számos oka volt, de a legfontosabbnak ezek között a transznacionális tényezőket, vagyis a nyugati országok demonstrációs hatásait tartjuk. A gazdaságpolitika mindenütt irányváltásokkal reagált erre a helyzetre, de a válasz csak erősen korlátozott sikerű lehetett a politikai és gazdasági rendszer állította korlátok miatt. Mindez segít megérteni azt, hogy a kelet-közép-európai fogyasztói kultúra milyen mechanizmusokon keresztül kapcsolódott a politikai változásokhoz, s miként járult hozzá a kommunista rendszerek destabilizálásához.

³³ Verdery: *What Was Socialism and What Comes Next?* 25.

BÉLA TOMKA

Consumption in East-Central Europe after WWII: Political Determinants and Transnational Connections

The study explores the characteristics of the consumer culture of East-Central European communist societies – Poland, Czechoslovakia, and Hungary – during the decades following WWII. It argues that the significant role of politics in the formation of consumption patterns and consumer culture was a major feature of the region's consumption history during this time period, but consumption policy shouldn't be considered the sole determinant of changes. Besides consumption policy, economic and social factors should also be taken into account. The effects of consumption policy were not as significant as several previous studies suggest.

The widening gap between consumer aspirations and the actual possibilities was the most important factor shaping consumption policy. In general, the level of consumption advanced in the region during the decades after 1950, but consumer satisfaction didn't increase with it, and even started to decline towards the end of the period. The rapid rise in consumer aspirations had several reasons, but we consider the transnational factors, namely the demonstration effects of Western countries to be the most significant. Economic policy reacted to this with changes in direction, but these measures were strongly constrained by the political and economic system. This constellation can help us understand how East-Central European consumer culture was connected to political changes, and how it contributed to the destabilization of the communist regimes.